

Eski Türkçedeki -d- Pekiştirme Ekinin Özbekçe ve Türkiye Türkçesindeki İzleri

Selahattin Tolkun*

Eski Türkçedeki -d- Pekiştirme Ekinin Özbekçe ve Türkiye Türkçesindeki İzleri

Eski Türkçede kullanılan kimi ekler, bilindiği gibi tarih içinde ya düşmüş, ya şekil değiştirmiş yahut da birkaç kelimedede donmuştur. Bu dönemin karakteristik eklerinden olan ve fiillere gelerek onları pekiştiren -d- eki acaba biri Karluk diğeri Oğuz grubundan olan Özbekçe ve Türkiye Türkçesinde nasıl bir dönüşüm göstermiştir? Ek korunmuş mudur yoksa değişime mi uğramıştır? Ekin işlevinde değişimler var mıdır? Bu makalede bu sorulara cevap aranmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Özbekçe, pekiştirme eki, ettirgenlik eki, çatı ekleri

The Traces of the Old-Turkic Intensive Suffix -d- in Modern Uzbek and Modern Turkish

Some suffixes used in Old Turkic either had fallen from usage in the historical process, or has undergone some morphological changes or has become archaic in a few words. What kind of changes does the Old Turkic verbal intensive suffix -d- display in Uzbek, which is from the Qarluq group and in Turkish, which is from the Oghuz group? Is the suffix preserved or has it undergone any changes? Does the suffix display any functional changes? The aim of this article is to seek answers for these questions.

Key Words: Old Turkic, Uzbek, intensive suffix, causative suffix, infixes

---

* Yard. Doç. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
stolkun@hotmail.com / stolkun@yahoo.com

Eski Türkçe döneminde fiillerin anlamını pekiştirme amacıyla *-d-* eki kullanılmaktaydı. Bu çalışmada, bu eklin Özbekçe ve Türkiye Türkçesinde hâlâ kullanılıp kullanılmadığı, ses ve işlevinde değişme olup olmadığı, eklin başka eklerle ilişkileri konuları üzerine durulacaktır.

Eski Türkçedeki /d/ sesi, tarih içinde genel olarak /d/ > /ð/ > /y/ şeklinde bir değişim göstermiştir. Özbekçede değişim esas itibarıyla bu şekilde olmakla birlikte biraz farklıdır. Bu ses, karşımıza /d/ > /d/, /t/, /z/, /y/, /c/, /g/ olarak çıkmaktadır:

id > *hid* “koku”, *quduq* “kuyu”, *sıdır-* “sıyırmak”; *izde-* > *istä-* “istemek”, *küd-* > *küt-* “beklemek”; *yad-* > *yaz-* “yaymak”, *edgü* > *ezgü* “iyi, hayır”; *adaq* > *ayak* “ayak”, *bod* > *boy* “boy”; *bedize-* > *beðze-* > *becä-* “bezemek”; *adır-a-* > *äcrä-* “ayrılmak”; *idi* > *egä* “sahip; Rab”; *eder* > *egär* “eyer” vd.

Türkiye Türkçesindeki durum da aslında Özbekçedeki örneklere bakıldığında büyük ölçüde aynıdır. Ancak Türkiye Türkçesinde bu sesin Özbekçeye nazaran çoklukla /y/ olduğu görülür:

Eski Türkçedeki /d/ sesinin Türkiye Türkçesinde gösterdiği değişimler:

Eski Türkçedeki /d/ sesi Türkiye Türkçesinde esas olarak şu değişimlere uğramaktadır.

/d/ > /t/

izde- > *iste-*

küd- > *güt-*

sürd- > *sürt-*

/d/ > /z/

bedize- > *beðze-* > *beze-*

/d/ > /y/

tod- > *toð-* > *doy-*   *adak* > *aðak* > *ayak*   *edgü* > *eðgü* > *eygü* > *eyü* > *iyi*

/d/ > /y/ > /ğ/

ödle > *öðle* > *öyle-* > *öğle*

eder > *eðer* > *eyer* > *eğer*

Günümüz yazı dilinde *eyer* şekli kullanılmaktadır. Ancak gerek *Kâmûs-ı Türki*'de gerekse *Tarama Sözlüğü*'nde *eğer* biçimi yer almaktadır.

sid- > *sið-* > *siy-* > *siğ-*

Günümüz yazı dilinde kullanılan *siy-* *Kâmûs-ı Türki*'de *siğ-* şeklinde verilmektedir.

Türkiye Türkçesinin ses yapısında kelime sonunda *ad, od, öd* gibi sayılı kelimeler dışında /d/ sesi bulunmaz. Zaten bu kelimelerdeki /d/ sesi de aslı değildir. Dolayısıyla, fiile gelen bu ekin son seste /d/ biçimiyle korunduğu şekiller söz konusu değildir. Bu durum, isimler bir kenara bırakılacak olursa, Özbekçe için de geçerlidir. Özbekçedeki /d/ > /δ/ > /c/ değişiminin de son seste görülmediğini ayrıca ifade etmeliyiz. Sonuç olarak, her iki lehçede de aslı /d/ sesi korunuyorsa mutlaka /t/ biçimine dönüşmüş olmalıdır.

Ek /t/ şeklinde kullanıldığında iki durum söz konusu olmaktadır.

1. Ekin işlevinin belirlenebildiği fiiller.
  2. Ekin işlevinin ancak fiilin menşei bilindiğinde açıklanabildiği fiiller.
- Ekin pekiştirme işlevinin belirlenebildiği fiilleri her iki lehçede de inceleyelim:

1. Ekin işlevinin belirlenebildiği fiiller.

Önce Türkiye Türkçesini ele alalım. Türkiye Türkçesinde bu ekle genişleyen şekiller çoklukla -t- ettirgenlik ekiyle karıştırılmakta ve ek, bu adla anılmaktadır:

az- / azıt-

daya- / dayat-

dona- / donat-

ısla- / ıslat-

kapa- / kapat-

-t- ekinin, bu fiillerde bir eylemi öznenin ikinci bir şahsa yaptırması anlamını kazandıran ettirgenlik işlevi taşımadığı, ekin yalnızca anlamı pekiştirdiği görülmektedir. Hatta bunlara ettirgenlik anlamı kazandırılmak istendiğinde, bunlar *azdır-, dayandır-, donattır-, ıslattır-, kapattır-* şekillerinde kullanılmaktadırlar.

kirlet-

Türkçede +*LA-* isimden fiil yapan ek, çoklukla geçişli fiiller yapar. Ettirgenlik eklerinin bir görevi de geçişsiz fiilleri geçişli yapmaktır. Peki *kirlet-* fiilinde acaba ettirgenlik fonksiyonu var mıdır? Fiilin zıt anlamlısının *temizle-* olduğu göz önüne alındığında, buradaki ekin pekiştirme olduğu aşikârdır. Ş. Sâmî de *Kâmûs-i Türkî*'de bu fiili, *kirle-* şeklinde maddebaşı olarak vermektedir (bk. *Kâmûs-ı Türkî*, § *kirlemek*).

dire-/ diret-

Ayak dire- ile *ayak diret-* fiillerinin anlamları incelendiğinde buradaki ekin pekiştirme fonksiyonunda olduğu görülecektir.

sap- > *sapıt-*

sür-/ sürt-

Sap- ile *sapıt-* ve *sür-* ile *sürt-* fiilleri arasında elbette anlam farkı vardır; ancak bu fark ettirgenlikten olmayıp, ilkinin gerçek diğerinin mecaz anlam taşımasıdır. *Sür-* ve *sürt-* fiilinde de gerçek anlamda aynılık (*Elini duvara sürdü / sürttü.*), mecaz anlamda ise fiillerin anlamında farklılık vardır; ancak bir ettirgenlik kesinlikle söz konusu değildir.

Bu duruma Özbekçede de rastlanmaktadır:

yıq- / *yıqıt-* “yıkma”

qozğa- / *qozğat-* “ayaklandırmak, kışkırtmak”

üylä- / *üylät-* “evlendirmek”

Özbek Tilining İzâhli Luğâtı’nda *üylä-* / *üylät-* fiilleri yer almaz, yerine *üyläntir-* verilir. Bunlar konuşma dilinde görülür. **Keçä qoşnumız oğlunu üylädi / üylätti* “Dün komşumuzu oğlunu evlendirdi”.

äldä- / *äldät-* “aldatmak”

tüzä- / *tüzät-* “düzlemek; tertip etmek”

yäsä- / *yäsät-* “süslemek; tertibe sokmak”

sür- / *sürt-* “sürmek, sürtmek”

yir- / *yirt-* “yırtmak; parçalara ayırmak”

Yukarıda sözü geçen sözlükte *yir-* “güç kullanarak arasını açmak; germek; iki bölüme ayırmak” ve *yirt-* “kumaş, kâğıt gibi şeyleri koparmak, parçalamak” şeklinde açıklanmaktadır. Görüldüğü gibi burada *-t-* yalnızca bir pekiştirmedir.

tärä- / *tärät-* “dağıtmak”

Bu fiilin Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *taramak* anlamı mevcuttur. Ancak her iki fiilin *dağıtmak*, *paylaştırmak* anlamları da vardır (bk. *Özbek Tilining İzâhli Luğâtı*, § *tärämâq*, § *tärätmâq*).

2. Ekin işlevinin ancak fiilin menşei bilindiğinde açıklanabildiği fiiller

Türkiye Türkçesinin söz hazinesinde yer alan şu fiillerin yapısı ancak tarihî Türkçe bilgisiyle açıklanabilir:

yirt-, *yont-*, *eğit-*, *güt-* vd.

Mesela, yukarıdaki fiillerden *eğit-*, acaba *eğ-* fiiline getirilen *-t-* ekiyle mi meydana getirilmiştir; yoksa bu fiil, eski Uygur Türkçesinde kullanılan *igid-* “yetiştirmek, beslemek, özenmek, bakmak, itina göstermek” fiilinin *igid-* > *eğit-*

olmasıyla mı ortaya çıkmıştır? Bu ayrı bir konudur (bk. Caferoğlu *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, § *igidmāk*). Her iki durumda da bu fiilde eski -d- pekiştirme ekinin varlığı söz konusudur.

Özbekçede de benzer durumlara rastlanmaktadır.

äyt- < *ay-t-* “demek, söylemek”

qäyt < *qay-t-* “dönmek, vazgeçmek”

sāvqät- < *savüq-at-* < *soġuq+a-d-* “üşümek”

küt- < **kü-d-* “beklemek”

Özbekçe için *äy-*, *qäy-*, *sāvqä-* ve *kü-* şeklinde fiil kökleri bugün anlamsızdır.

Ekin /y/ sesine dönüştüğü durumlar:

Eski Türkçedeki -d- pekiştirme ekinin, Türkiye Türkçesinde çoğu kez -y- olduğu malumdur:

ad-ı-r- > *ayır-*

ke-d- > *giy-*

kı-d- > *kıy-*

ku-d- > *kuy-* “bir kaptaki sıvıyı başka bir kaba dökmek”

si-d- > *siy-* “işemek”

to-d- > *doy-*

ı-d-a ber- > *ever-* “evlendirmek”

Derleme Sözlüğü’nde bu kelimenin gerek Anadolu gerekse Rumeli bölgesinde oldukça yaygın kullanıldığı görülmektedir (bk. *Derleme Sözlüğü V, E-F*, § *evermek*). Mehmet Tulum, fiilin gerçek anlamını *göndermek*; yapısını ise *ı-d-a ber-* (fiil kökü + pekiştirme eki + zarf-fiil eki, yardımcı fiil kökü) > *ıyaber-* > *ıyever-* > *i:ver-* > *iver-* > *ever-* şeklinde açıklamakta; ardından da kelimedeki anlam değişmesi meydana geldiğini söylemektedir (bk. *Özbekçede Tasvir Yardımcı Fiilleri*, § *yubâr-*).

ko-d- > *koy-*

Türkiye Türkçesinde -y- ekinin pekiştirme fonksiyonunda kullanıldığı, ağız-larda yaşayan *ko-* ile yazı dilindeki *kon-* fiilleri yanında *dedikodu* kelimesi saye-sinde yalnızca bu fiilde anlaşılmaktadır.

Özbekçede de tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bir iki istisna dışında -y- ekinin pekiştirme işlevi sezilmez. Bu ses, ekin veya eğer ek fark edilmiyorsa fiilin bünyesindeymiş gibi düşünülür.

a-d-ı-r- > *äyür-* “ayırarak”

ke-d- > *key-* “giymek”

kı-d- > *qıy-* “kıymak”

ko-d- > *qoy-* “koymak”

ku-d- > *quy-* “bir kaptaki sıvıyı başka bir kaba dökmek”

si-d- > *siy-* “işemek”

tı-d- > *tiy-* “engellemek”

to-d- > *toy-* “doymak”

yoy- “1. nazar çıkarmak; rüya veya fal yorumlamak. 2. yok etmek, mahvetmek”

Burada iki fiil karışmış olmalıdır. Birinci anlam Türkiye Türkçesindeki *yor-* fiiliyle; ikincisinin ise **yo-d-* köküne gittiği ve *yok* (< *yo-k*) kelimesiyle aynı kökten geldiği açıktır. Ancak burada da /y/ sesinin aslında pekiştirme eki olduğu sezilmez. Aşağıdaki fiillerdeki ekin eski +*ad-* < +*a-d-* (isimden fiil yapan +*a-* + *-d-* fiilden fiil yapan pekiştirme eki) olduğu görülmektedir. Bu birleşik ek, Özbekçede oldukça işlektir ve burada /y/, ekin bünyesinde; bunun eski *-d-*’nin devamı olduğu fark edilmez.

âzäy- “azalmak”

köpäy- “çoğalmak”

târäy- “daralmak”

kengäy- “genişlemek” (*keng* “geniş”)

sâğäy- / *onğäy-* “iyileşmek”

kämäy- “eksilmek” (< Farça *kem* “az”)

ulğäy- “büyüme” (*uluğ* “ulu, yüce, büyük”)

küçäy- “güçlenmek”

Henüz Eski Türkçe döneminde bu ekin benzeşme yoluyla sonu ünlüyle biten fiillere +*d-* şeklinde geldiği görülür: *yagı-d-* “düşman olmak” (bk. Gabain: §86; Tekin: §181). Aynı durum günümüz Özbekçesinde de görülür. Ekin /y/’li şekli de bazen isimlerden fiil yapar:

keksä+y- > *keksäy-* “yaşlanmak” (*keksä* “yaşlı”)

qârä+y- > *qârä+y* “kararmak”

Ekin /z/ sesine dönüştüğü durumlar:

Gerek Türkiye Türkçesinde gerekse Özbekçede *-d-* > *-z-* değişimi iki fiilde görülür:

bedize- > bedze- > beze- (Türkiye Türkçesi) / *bezä-* (Özbekçe)

yad- > yaz- (Türkiye Türkçesi) / *yâz-* (Özbekçe) “yaymak, sermek”

Türkiye Türkçesinde *yaz-* fiili bu anlamıyla daha çok konuşma dilinde kullanılmaktadır (bk. *Türkçe Sözlük*, § *yazmak* md. 8. anlam). Bu kökten türeyen *yazı* “ova”, *yazgı* “yaygı, kilim” kelimeleri de burada örnek gösterilebilir. *Derleme Sözlüğü*’nde verilen bilgilere göre, bu fiil ile bu fiilden türeme kelimeler hem Anadolu hem de Rumeli bölgesinde son derece yaygın biçimde kullanılmaktadır (bk. *Derleme Sözlüğü XI, U-Z*, § *yazmak*, § *yazgı*, § *yazı*). Fiil, Özbek yazı dilinde “katlanmış bir şeyi açmak; toplanmış bir şeyi yaymak, dağıtmak; yaprak açmak vb.” anlamlarda oldukça işlek biçimde kullanılmaktadır (bk. *Özbek Tilining İzahli Luğati*, § *yâzmâq*).

-d- pekiştirme ekinin diğer eklerle etkisi:

Her iki lehçede ettirgenlik eklerinin pekiştirme işlevi vardır. Bu durum, eski *-d-* pekiştirme ekinin *-d- > -t-* olması, ekin sesteş olduğu *-t-* ettirgenlik eki ile karışması, ardından bu işlevin diğer ettirgenlik eklerine bulaşması sonucu meydana gelmiş olabilir. Mesela, Türkiye Türkçesindeki *koş-tur-* fiilini ele alalım:

**Yardımcımı işler bitsin diye sağa sola koşturdum.*

**Akşama kadar işler bitsin diye koşturdum.*

Bu iki cümleden ilkinde *-tur-* ekinin ettirgenlik göreviyle kullanıldığı; ikincisinde ise yalnızca anlamı pekiştirdiği görülmektedir.

Özbekçede de benzer durumlar vardır:

**Keçgäçä işlär tügäsın deyä çaptırıp yubardım* “Geç vakte kadar işler bitsin diye koşturdum”

**İşlär tügäsın deyä bäläni her yâqqä çaptırıp yubardım* “İşler bitsin diye çocuğu her yana koşturdum.”

Bu örnekler, akla *-tur-* ettirgenlik ekinin *-d-ur- > -dur- > -tur-* (pekiştirme eki + ettirgenlik eki) tarzında oluştuğu ihtimalini getirmektedir. Eski Türkçe ve Orta Türkçe döneminde ekin çoklukla yuvarlak ünlülü olması bu düşüncüyü destekler mahiyettedir. Ancak aşağıda ele alınan Özbekçedeki *istâr-* ile *yügür-* fiillerine baktığımızda bu pekiştirme işlevinin diğer ettirgenlik eklerinde de olduğu görülmektedir. Türkiye Türkçesindeki *koştur-* ile Özbekçedeki *çaptır-* benzeri bir diğer fiil de *yügür- < yür-gür-* (fiil kökü + ettirgenlik eki) “koşmak” fiilidir. Ancak bu fiilde de eylemin bir başkasına yaptırılması söz konusu değildir. Ek, fiilin anlamını farklılaştırarak pekiştirmektedir.

Benzer durum gösteren ve Özbekçenin daha çok Fergane ağızlarında kullanılan şu fiile bakalım:

istā-r- “aramak” (*istā-* “1. istemek. 2. aramak”)

**Küni boyı sen degän narsälärni istärib bâzârmâ bâzâr yürüb çıqđım* “Bütün gün senin söylediğin şeyleri arayarak o pazardan bu pazara gezip durdum.”

Çatı ekleri olarak adlandırılan işteşlik, edilgenlik, dönüşlülük ve ettirgenlik eklerinin bu belirgin işlevlerinin yanı sıra fiile tamamen yeni anlam kazandırma veya yalnızca fiilin anlamını pekiştirme işlevlerinin olduğu pek çok dilci tarafından belirtilmiştir (bk. Banguoğlu: § IV. *Fülden Türeme Fiiller*; Ergin: § *Fülden Fiil Yapma Ekleri*; Korkmaz: § *Fülden Fiil Türeten Ekler*). Ettirgenlik ekindeki pekiştirme işlevinin gelişmesinde *-d-* pekiştirme ekinin rolü bulunabilir. Hatta belki bu fonksiyon, ettirgenlik eklerinden diğerlerine de aktarılmış olabilir.

Sonuç olarak, öncelikle gerek Türkiye Türkçesindeki gerekse Özbekçedeki her *-t-* ettirgenlik değildir. *-t-* eki pekiştirme amaçlı kullanıldığında bu, eski *-d-* ekinin ses değişmesine uğramış hali olabilir. Her iki lehçede de bu ekler karışmış görünmektedir. Ancak dikkatli biçimde incelendiğinde ek, bazı fiillerde çok açık biçimde tespit edilebilmektedir. Şu halde gramer bilgilerimiz içindeki çatı eklerine *-t-* pekiştirme ekinin de katılması yerinde olacaktır.

Kaynaklar

- Banguoğlu, Tahsin: *Türkçenin Grameri*, 4. baskı, TDK: 528, Ankara 1995, 628.
- Caferoğlu, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1993, VIII+200.
- Ergin, Muharrem: *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınevi, İstanbul 1999, XXVI+406.
- Gabain, A. Von (çev.: Mehmet Akalın): *Eski Türkçenin Grameri*, 3. baskı, TDK: 532, Ankara 2000, XXIII+313.
- Korkmaz, Zeynep: *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK: 827, Ankara 2003, CXVI+1224.
- Özbék Tilining İzahlı Luğâtı*, (Komisyon), 1-2 cilt, Rus Tili Nəşriyâtı, Moskova 1981, 1. cilt 632, 2. cilt 718.
- Kâmûs-ı Türkî* (tıpkı basım), Çağrı Yayınları, İstanbul 1996, 16+1574.
- Tekin, Talat: *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9; Ankara 2000, 272.
- Tulum, Mehmet M.: *Özbekçe'de Tasvir Yardımcı Fiileri*, (basılmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1977, 240.
- Türkçe Sözlük I-II*, Ankara, yeni baskı, TDK: 549, 1. cilt XXXVII+745, 2. cilt 746-1679.
- Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara 1983, TDK: 503, XI+476+7.
- Derleme Sözlüğü V, E-F*, 2. baskı, TDK: 211/5, Ankara 1993, 1649-1881.
- Derleme Sözlüğü XI, U-Z*, 2. baskı, TDK: 211/11, Ankara 1993, 4019-4404.